

Volksuniversiteit - Kopstukken uit de filosofie

Ron Muijzer over Foucault – verslag van de bijeenkomst op 16/4-2019

Paul-Michel Foucault wordt in 1926 in Poitiers geboren als zoon van een chirurg. Zijn moeder was een dochter van een chirurg. Foucault was vernoemd naar zijn vader en grootvader, die beiden Paul heetten, maar hij had een hekel aan die naam en noemde zich Michel. Zijn vader wilde dat ook zijn zoon chirurg zou worden, maar als voorbereiding op een studie medicijnen mocht Michel van zijn moeder eerst een jaar filosofie studeren. Het gaat niet goed; Foucault is gesloten en labiel, en doet na verloop van tijd een poging tot zelfmoord. Waarschijnlijk worstelde hij met zijn homoseksuele geaardheid. Homoseksualiteit werd in het burgerlijke, katholieke milieu waar hij vandaan kwam gezien als een ziekte, en uit de kast komen zou zijn leven verwoesten. Psychotherapie wekt bij hem alleen maar nog meer wantrouwen. Wat hem goed doet, zijn de colleges fenomenologie bij filosoof Maurice Merleau-Ponty, vriend van Jean-Paul Sartre en Simone de Beauvoir.

In 1951 schrijft Foucault zijn eerste boek: “Maladie mentale et personnalité” (geestesziekte en persoonlijkheid). Hij reist door Noord-Europa, en bestudeert raakvlakken tussen filosofie, sociale wetenschappen en psychiatrie. Hij promoveert op het onderwerp “de antropologie van Kant”. Een deel van zijn proefschrift is later verwerkt in zijn boek “De geschiedenis van de waanzin”. Het motto is een stelling van Blaise Pascal: “Les hommes sont si nécessairement fous que ce serait être fou par un autre tour de folie de n’être point fou” (mensen zijn zo noodzakelijk gek, dat niet-gek zijn slechts ‘gek zijn in een ander soort waanzin’ kan betekenen). Verder haalt hij de Russische schrijver Fjodor Dostojewski aan, die in “Dagboek van een schrijver” (1873) stelt: “Je kunt je niet van je eigen gezonde verstand overtuigen door je buurman op te sluiten”.

In 1961 wordt Foucault hoogleraar, en hij is dat tot zijn dood, aan diverse universiteiten, o.a. vanaf 1970 aan het Collège de France, waar hij de leerstoel ‘Geschiedenis van denksystemen’ bekleedt. In zijn inaugurele rede voor het Collège zegt Foucault dat hij liever achterin de zaal had staan luisteren; gedachten zijn belangrijk, niet de individuele persoon.

Vanaf pakweg 1966 richt hij zijn aandacht vooral op het onderwerp ‘macht’. De laatste acht jaar van zijn leven houdt hij zich bezig met wat hij zelf ‘bestaansethiek’ noemt.

In 1984 overlijdt Foucault, redelijk onverwacht, op 58-jarige leeftijd. Hij was een van de vroege aids-slachtoffers.

Foucault was beslist geen doorsnee-academicus. Hij kreeg veel media-aandacht, stond net als Sartre regelmatig op de barricaden (maar dan vooral om te protesteren tegen maatschappelijke misstanden, niet zozeer vanuit ideologische overtuigingen, zoals bij Sartre het geval was). Sartre en Foucault lagen elkaar niet erg: Sartre vond Foucault te rechts, Foucault vond het belangrijk om zowel bij links als bij rechts misstanden aan de kaak te stellen.

Foucault leidde, zeker in de laatste 20 à 25 jaar, een redelijk wild leven. Hij verkeerde regelmatig in de nachtelijke homoscene van grote steden, was een liefhebber van sado-masochisme, en experimenteerde enthousiast met allerlei drugs.

Het filosofische klimaat in Frankrijk in de jaren '50, '60 en '70

Als student maakt Foucault kennis met de fenomenologie van Husserl, Heidegger en Merleau-Ponty. Hier draait het om onbevangen, niet vooringenomen of vooraf gestructureerde waarneming van verschijnselen.

Verder is er veel aandacht voor psychoanalyse, m.n. voor Sigmund Freud en het idee van een onderbewuste dat ons gedrag bepaalt zonder dat we het zelf doorhebben.

In veel menswetenschappen is het structuralisme dominant: antropoloog Claude Lévy-Strauss en linguïst De Saussure gaan ervan uit dat delen van een systeem hun betekenis ontleen aan andere delen, of aan het systeem als geheel, maar niet aan iets daarbuiten. Dit houdt in dat subjecten het product zijn van boven-individuele systemen. Gebieden als taal, verwantschap, cultuur en sociaal verkeer kennen vergelijkbare structuren.

Ook in Frankrijk hebben filosofen van de Frankfurter Schule veel invloed: Marcuse, Adorno, Fromm. Ook jonge Franse intellectuelen herkennen zich in de maatschappijkritiek van deze Duitse filosofen.

En uiteraard is er het existentialisme van Sartre, De Beauvoir en Camus [zie ook het verslag van de vorige lezing], de filosofie van de vrijheid om jezelf vorm te geven. Vrijheid veroorzaakt verantwoordelijkheid voor je eigen keuzes. Je kunt die verantwoordelijkheid afwijzen, maar dan ben je 'te kwader trouw'.

In 1982 heeft Foucault zelf een overzicht van zijn werk samengesteld. Daarin onderscheidde hij drie hoofdthema's:

- het weten
- de macht
- de levenskunst

Hij noemt het zelf 'drie benaderingen van de subjectivering van het menselijk wezen'. Het zijn onderzoeken naar hoe mensen kennis over zichzelf ontwikkelen. Hij onderscheidt vier technieken:

1. productietechnieken (produceren, veranderen, bewerken)
2. systematisch hanteren van tekens en symbolen
3. machtstechnieken, waardoor het subject tot object wordt gemaakt
4. zelftechnieken – door jezelf te veranderen een bepaalde mate van wijsheid, geluk, volmaaktheid proberen te bereiken

Elk van deze technieken vooronderstelt oefening en disciplineren. Foucault zegt zelf dat zijn aandacht vooral uit is gegaan naar de derde en vierde soort technieken. De combinatie van 3 en 4 noemt hij 'gouvernementalité' (bestuurlijkheid – een bijna niet te vertalen woord, samengesteld uit 'gouverner' en 'mentalité').

De indeling van Foucault zelf is later door biografen overgenomen. Algemeen wordt onderscheid gemaakt in:

- een vroege periode, tot 1970, waarin hij de geschiedenis van menswetenschappen onderzoekt, en de invloed van uitgangspunten en concepten (de 'epistèmès') die bepalen wat waar is en in welke richting kennis gezocht wordt
- de periode van 1970 tot 1976, waarin hij onderzoekt op welke manieren macht een rol speelt in de menswetenschappen
- en van 1976 tot zijn dood richt hij zich op subjectivering, op hoe individuen hun leven vorm geven

René Descartes stelde in de eerste helft van de 17e eeuw [zie verslag van mijn lezing van februari van dit jaar] "cogito ergo sum" (ik denk dus ik ben). De kern, de oorsprong van mijn bewustzijn is volgens Descartes te vinden in een ik dat denkt. De mens gebruikt taal als middel om te denken. Het denkende ik is in staat waarheid te vinden. Foucault was het daar absoluut niet mee eens. Volgens Foucault is het menselijk bewustzijn een gevolg van allerlei processen. Mensen gebruiken taal niet als middel, maar 'la lange parole par nous': de taal spreekt door ons. Volgens Foucault bestaat geen absolute waarheid, maar alleen een situatiegebonden 'savoir'. Kennis is nooit neutraal of objectief, er is geen 'waardevrije wetenschap' (een idee dat in onze tijd bijna vanzelf spreekt, maar zoiets pakweg 50 jaar geleden stellen kon een academicus licht de academische kop kosten).

Het web van oorzaken en gevolgen blijft een ondoordringbare, onoverzichtelijke soep. Daaruit betekenis proberen te destilleren is zinloos.

Deze visie wordt Foucaults 'anti-humanisme' genoemd. Tot dan werd er in de westerse filosofie vrij algemeen van uit gegaan dat de mens in min of meerdere mate in staat is om zelf zijn leven te bepalen, zelf te kiezen en vorm te geven. Die vrijheid, en de bijpassende verantwoordelijkheid, vormde de kern van het existentialisme van Sartre, De Beauvoir en Camus. Het gaat uit van een individu dat de basis vormt van zijn eigen handelen.

Dat beeld beschouwt Foucault als een bedenkfel. Zijn eerste project bestaat uit het bestuderen van de westerse geschiedenis. Zijn conclusie is dat datgene wat wij 'persoonlijke identiteit' noemen een gevolg is van allerlei processen, niet de oorsprong ervan.

Foucault ziet in de jaren '60 moraal vooral als een manier om mensen te onderdrukken en te disciplineren, te 'determineren'. Maar ook die processen verlopen volgens Foucault chaotisch, niet vanuit een vaste kern.

Het gegeven dat er zoiets als persoonlijke identiteit te onderscheiden valt, is het gevolg van wat Foucault 'subjectiveringsprocessen' noemt, in de letterlijke, Latijnse, betekenis van het woord: sub-iacere = onder-werpen. Volgens humanisten is de mens vooral vrijheid, bewustzijn en wil. Foucault en andere structuralisten stellen: de mens is het product, het onderwerp, van een complex krachtenspel.

Foucault sluit zich hiermee aan bij een traditie die teruggaat tot Marx en Nietzsche.

Nietzsche stelde dat de menselijke ziel geen eenheid vormt en dat 'subject' een verzinsel is. Marx stelde dat we bepaald worden door maatschappelijke en economische krachten. Je klasse bepaalt je denken.

Later nam ook Freud een dergelijk standpunt in op het gebied van de psychiatrie: volgens hem wordt een mens gestuurd door zijn onderbewuste.

Foucault deelde ook zelf zijn werkzame leven in in drie periodes. Er bestaat verschil van mening of deze periodes los, of zelfs tegenover elkaar staan, of stadia zijn in het leven van een zich ontwikkelende wetenschapper, een gevolg van voortschrijdend inzicht. Feit is dat zijn stijl zich ontwikkelde van fel, breedspakig en activistisch naar reflexief en sober. In het

begin was hij structuralist (de omgeving bepaalt het individu), en aan het eind van zijn leven is zijn motto (naar Seneca): *vindica te tibi* (neem bezit van jezelf).

Periode I

Subjectivering vanuit de menswetenschappen

1954: "Maladie mentale et personnalité" (geestesziekte en persoonlijkheid)

1961: "Histoire de la folie à l'âge classique: folie et déraison" (geschiedenis van de waanzin in de klassieke tijd)

1963: "Naissance de la clinique" (de geboorte van de kliniek)

Stelling: "De samenleving gaat verkrampd om met 'afwijkend gedrag'. Het 'irrationele' wordt afgebakend en voorzien van een passend etiket, en daarmee gepaard gaander medicatie."

Foucault signaleerde wat in onze tijd, 40 jaar na zijn dood, een nog veel hogere vlucht heeft genomen: steeds meer mensen worden gediagnosticeerd met ziektes die volgens Foucault geen eenduidige wetenschappelijke basis hebben, als depressie, schizofrenie, ADHD (attention deficit hyperactivity disorder). En om het afwijkende gedrag in te perken krijgt de patiënt medicatie. De wetenschap objectiveert het verschijnsel en 'blijft zo buiten de beleving van de waanzin'.

Foucault hanteert, bijvoorbeeld in zijn onderzoek naar de geschiedenis van de waanzin, de genealogische benadering van Nietzsche: hij doet een soort archeologisch onderzoek naar de 'epistèmes', de paradigma's die ten grondslag liggen aan de huidige wetenschappelijke ideeën over dit onderwerp. De moderne mens ervaart zichzelf als subject en object van de menswetenschap. Hij is op drie manieren geobjectiveerd:

1. als sprekend subject, bijvoorbeeld in de taalwetenschap (een mens kan zijn eigen uitlatingen analyseren)
2. als producerend subject, bijvoorbeeld in de economie (je kunt je eigen gedrag op de economische markt beschouwen, bijvoorbeeld door je 'ecologische footprint' te berekenen)
3. als levend subject, bijvoorbeeld in de biologie, de geneeskunde, en de psychiatrie (lichamelijke en geestelijke achtergronden van gedrag, en afwijkingen van normen zijn in toenemende mate onderwerp van studie, ook door patiënten zelf)

Foucault beschrijft in zijn boek de objectivering van de gek, de waanzinnige. Hij onderscheidt een aantal periodes, en gaat op zoek naar het achterliggende theoretische kader in die periode van waaruit een verschijnsel begrepen wordt.

= In de Renaissance wordt 'de gek' over het algemeen nog geaccepteerd als deel van de samenleving. Elk dorp had wel zijn dorpsgek. Soms werd de gek zelfs positief gewaardeerd: hij had krachten die normale mensen niet hadden. In gebieden waar carnaval gevierd werd, werd een poosje gek zijn en gek doen toegestaan, volgens huidige analyses als uitlaatklep. De gek houdt de samenleving een spiegel voor. Foucault constateert dat in deze periode over het algemeen een relatie bleef bestaan tussen de redelijke en de redeloze.

= In de periode die Foucault 'het klassieke tijdperk' noemt, van 1650 tot 1780, worden gekken steeds vaker opgesloten, samen met hoeren, daklozen en 'werkschuw tuig'. De

samenleving wordt steeds meer als maakbaar gezien, en gekken als mensen die verbeterd moeten worden ('beschaafd', in tuchthuizen of werkkampen – in mijn lezing over Spinoza verwees ik al naar Adriaen Koerbagh – Rasphuis Amsterdam). Mensen bij wie dat niet lukt, worden verwijderd uit de samenleving. In de loop der tijd wordt zo'n beetje iedereen die niet voldoet aan de standaard 'voor gek versleten' en verwijderd. Arbeid wordt beschouwd als het wondermiddel tegen afwijkingen. Fransen noemden deze hele categorie 'la déraison' (de redeloosheid), waar 'la folie' (de waanzin) een onderdeel van was. Gekken waren niet meer dan beesten, en je kon ze maar beter isoleren, anders ging iedereen gek doen. = Na 1780 werd gepleit voor een meer humane benadering van waanzinnigen. Er ontstond wat wij nu zwakzinnigenzorg zouden noemen. Foucault stelt dat deze periode van humanisering betekent dat lichamelijk beter voor gekken wordt gezorgd, maar dat ze geestelijk juist meer worden onderworpen. Gekken worden nu verzorgd in aparte instellingen. Contact met andere mensen is verboden, ook met verzorgend personeel. Alleen de arts is bevoegd om de patiënt te benaderen, en dat maakt de arts tot medisch beoordelaar, priester, rechter, tot opperste autoriteit. In deze setting ontstaat de psychiatrie. "De patiënt wordt gedwongen de macht van de arts te aanvaarden als degene die besluiten neemt over zijn gekte". In deze periode bestaat de kern van deze macht uit selectie en uitsluiting. Ook in de moderne psychiatrie worden indelingen gehanteerd, maar die indelingen zijn volgens Foucault cultureel en historisch bepaald, en daarmee niet noodzakelijk.

De moderne geesteswetenschap is volgens Foucault het resultaat van uitsluiting, en is zelf bezig om die uitsluiting alsmaar te versterken.

Foucault: "Er is één vorm van redelijkheid geschapen waaraan alle gedrag wordt afgemeten. Veel beter zou het zijn om te proberen elk individu, verward of niet, te begrijpen."

Foucaults kritiek richt zich met name op de psychoanalyse. In eerste instantie was hij het eens met de visie van Freud dat elke mens neurotische elementen in zijn karakter heeft, waardoor de grens tussen normaal en abnormaal niet scherp te trekken is. Maar Foucault is mordicus tegen alle macht toekennen aan de behandelend arts. De psychoanalyse van Freud is volgens hem 'een agent van de normalisatie' door het systematisch centraal stellen van het traditionele gezin, heteroseksualiteit, en de superioriteit van de man. Foucault verwerpt het idee dat het menselijk zelf 'dieptes' heeft die de individuele mens zelf niet kan doorgronden. We hebben daardoor deskundige hulp nodig om onszelf te kunnen ontcijferen, wat vervolgens alle macht bij die deskundigen legt. Foucaults oproep: Geef zelf betekenis aan je eigenaardigheden!

Vanuit deze optiek sympatiseerde Foucault in de jaren '70 met de 'anti-psychiatrie'. Hij vertelt dat hij drie jaar stage heeft gelopen in een psychiatrische instelling. In het begin was hij enthousiast en idealistisch. Hij kwam in contact met een patiënt die opgenomen was omdat hij volgens familie en vrienden 'een gevaar voor zichzelf vormde'. Deze patiënt leed aan angstaanvallen en men was bang dat hij zelfmoord zou plegen. Foucault raakte bevriend met hem. De toestand van de patiënt verslechterde, en uiteindelijk werd lobotomie bij hem toegepast, het doorsnijden van de verbinding tussen de frontale kwabben en de rest van de hersenen. Foucault vraagt zich af of de dood niet beter is dan 'het levenloze leven' dat volgt na een lobotomie. Is het niet beter om de patiënt te laten beslissen wat hij met zijn eigen leven doet? Foucault was overigens een van de inspiratiebronnen achter de invloedrijke film

“one flew over the cuckoo’s nest” van regisseurur Milos Forman, met Jack Nicholson in de hoofdrol.

Later herkende Foucault dat ook de anti-psihiatrie (ook in Nederland invloedrijk door acties in psychiatrische instellingen als Dennendal en door psychiaters als Jan Foudraïne) binnen korte tijd ook zichzelf weer vastzette binnen strikt omschreven grenzen.

In een artikel in Filosofie Magazine van september 2018 heeft voormalig Denker des Vaderlands Marli Huijer Foucaults beschrijving van de ontwikkeling van de houding t.o.v. krankzinnigen doorgetrokken naar het vluchtelingenbeleid in onze tijd. Ook daar zijn processen van in- en uitsluiting herkenbaar. Vreemden worden opgesloten in kampen buiten de samenleving, tot ze hun vreemdheid hebben ‘afgeworpen’ en kunnen worden opgenomen in die samenleving. Huijer ziet overeenkomsten tussen het middeleeuwse ‘narrenschip’ en de huidige vluchtelingenboot. Volgens Foucault werd in de 18^e eeuw de waanzin ‘vastgeklonken aan de rede en regels van de burgerlijke moraal’, vaak mede vanuit economische motieven. Op eenzelfde manier worden vluchtelingen ‘onderworpen aan de nuchtere redelijkheid van het vluchtelingenbeleid’; kansrijken worden geselecteerd, en hopeloze gevallen worden zoveel mogelijk uit beeld gehouden en krijgen geen stem.

1966: “Les mots et les choses – une archéologie des sciences humaines” (de woorden en de dingen – een archeologie van de menswetenschappen), het boek dat Foucault internationaal beroemd maakte.

Stellingen:

- de geschiedenis van kennis is ‘discontinu’: er is niet noodzakelijk sprake van een stijgende lijn, van evolutie of vooruitgang
- waarheid is niet meer dan een tijdelijke constructie
- het zelfbewuste individu is een uitvinding (die dateert van rond 1800)

Het verbindende principe is de ‘epistèmè’ (het onderliggende uitgangspunt). Het ontstaan van menswetenschappen in de 18e en 19e eeuw wordt bijvoorbeeld mogelijk door de epistèmè van het autonome subject.

Aan het eind van het boek kondigt Foucault, net als Nietzsche bijna 100 jaar eerder deed, het einde van de mens aan: “De mens is niet het oudste, noch het meest constante vraagstuk dat zich aan het weten van de mensen heeft voorgedaan. Als we een betrekkelijke korte spanne tijds en een geografisch beperkte ruimte kiezen – de Europese cultuur vanaf de 16^e eeuw – dan kunnen we met zekerheid zeggen, dat de mens in die periode een recente uitvinding is. [...] De mens is een uitvinding waarvan de archeologie van ons denken gemakkelijk de jonge datum kan aantonen. En misschien ook het naderend einde.

Als die dispositie, die indeling van het weten, mocht komen te verdwijnen zoals zij ook eens verschenen is, als zij door een of andere gebeurtenis, waarvan wij op zijn hoogst de mogelijkheid kunnen voorvoelen, maar waarvan wij vooralsnog vorm en belofte nog niet kennen, om zou vallen, zoals bij de overgang van de 17e naar de 18e eeuw de grond onder het klassieke denken aan het wankelen raakte, dan kunnen we wedden dat de mens zal verdwijnen, zoals een gelaat van zand bij de grens van de zee.”

De beeldspraak aan het eind heeft Foucault volgens mij ontleend aan het gedicht “Les feuilles mortes” van Jacques Prévert: “Et la mer efface sur le sable les pas des amants désunis” (de zee wist de voetafdrukken in het zand van de geliefden die uit elkaar zijn gegaan).

En met het verdwijnen van de mens bedoelt Foucault niet het einde der tijden, het fysieke verdwijnen van de soort, maar het verdwijnen van het autonome individu.

In het boek "De archeologie van het weten" uit 1969 werkt hij zijn onderzoeksmethode verder uit. Foucault stelt daarin dat 'waarheid' datgene is wat uitgesproken wordt. Waarheid wordt mogelijk gemaakt door 'le savoir' (de tijdelijke, situatie- en cultuurgebonden kennis). Het boek is een pleidooi voor 'parrèsia', het vrijuit spreken, niet belemmerd door conventies, procedures en angst voor consequenties.

Periode II (1970-1976)

Subjectivering vanuit de macht

Foucault hanteert drie opvattingen van macht:

- macht als uitsluiting en onderdrukking
- macht als disciplineren
- macht als productie

De eerste opvatting was dominant in Foucaults eerste periode. Daar ging het vooral om indelingen die uitsluiting tot gevolg hebben, zowel binnen als buiten het individu. Als voorbeelden nam Foucault normaal en gek, en gezond en ziek. Er zijn niet alleen gezonde en zieke mensen, maar we zijn ook zelf deels gezond en deels ziek.

Uitspraak: "Elke staat heeft de neiging menselijk gedrag te classificeren, te criminaliseren en te pathologiseren."

Gaandeweg kwam Foucault er achter dat de opvatting van macht als repressie te beperkt is. In zijn inaugurale rede bij zijn aanstelling als hoogleraar aan het Collège de France, uitgegeven als "L'ordre du discours" (1970), gaat hij nog uit van macht als negatieve kracht, als vermindering van bewegingsruimte. Daarna verbreedt hij zijn definitie van macht. Dat heeft te maken met de gebeurtenissen in Parijs in 1968, en de repercussies ervan in de hele samenleving, maar m.n. op universiteiten. Filosofen als Sartre en Foucault worden meer dan ooit publieke figuren, met politieke macht. Foucault heeft het in deze periode ook over macht als disciplineren. In zijn onderzoeken van het gevangeniswezen ontmoette hij naast onderdrukking ook allerlei technologieën en strategieën. Hij schreef erover in het boek "Surveiller et punir" (bewaken en straffen), een geschiedenis van het gevangeniswezen. Foucault begint het boek met een gedetailleerde beschrijving van de foltering en terechtstelling van een gevangene in de 18^e eeuw. Waar Sartre zijn filosofie aan het grote publiek presenteerde in de vorm van invoelbare romanverhalen, doet Foucault er een flinke schep bovenop door horror te introduceren in de wetenschap.

Het boek bestaat uit vier delen:

1. De foltering ("Le supplice" - in de Middeleeuwen)
2. De straf (in de Verlichting)
3. Discipline
4. "Prison", de rol van de gevangenis in de moderne maatschappij.

Naast allerlei beschrijvingen en analyses van onderdrukking en controle bevat het boek ook analyses van macht in de vorm van disciplineren van de samenleving. Waar voorheen de gevangenis vooral een plek was om iemand op te bergen, ontstaat in de 19^e eeuw het 'panopticum', een constructie waarbij de gevangene voortdurend zichtbaar is voor een voor

hem onzichtbare bewaker. De ruimte wordt zo gecontroleerd. Dat geldt ook voor de tijd; net als in de zorg wordt de dag volledig geroosterd. Ook voeding, onderwijs en training worden gestructureerd. En net als t.a.v. de zorg ontstaan nieuwe wetenschappelijke disciplines, als de criminologie. Deze kennis is volgens Foucault verbonden aan een macht die gericht is op een bepaald doel, bijvoorbeeld op een gezonde mens, d.w.z. een mens die goed functioneert in een bepaalde soort samenleving. Ook de crimineel moet weer die kant op worden begeleid, of waar nodig, gedwongen. Foucault typeert deze ontwikkeling als een proces van overheersing naar beheersing, controle.

Uitspraak: “Wat is er zo verbazingwekkend aan het feit dat onze gevangenissen lijken op onze fabrieken, scholen, militaire bases en ziekenhuizen, die op hun beurt allemaal weer lijken op gevangenissen?”

En waar de macht van de soevereine vorst in Middeleeuwen en Renaissance zichtbaar was (kroning, intocht, executie, toernooi) en de onderdaan onzichtbaar, is de situatie in de 17^e eeuw omgekeerd: de macht wordt steeds meer verborgen, en de crimineel of gek (‘de afwijkende’) staat steeds meer centraal.

In de decennia na de dood van Foucault is onze samenleving alsmaar meer op zo’n panopticum gaan lijken: we worden voortdurend van alle kanten begluurd en besnuffeld door onzichtbare, anonieme dataverzamelaars.

In “La volonté de savoir” (de wil tot weten - 1976), het eerste deel van “L’histoire de la sexualité” (de geschiedenis van de seksualiteit) stelt Foucault dat de kern van de macht niet bestaat uit onderdrukking of disciplineren, maar uit productiviteit.

In de emancipatiebeweging in de periode eind jaren ’60 / begin jaren ’70 was seksuele bevrijding een belangrijk item. Foucault vond spreken over ‘onderdrukte seksualiteit’ een vorm van conservatisme. Volgens hem gaat het oude programma van de macht uit van vier uitgangspunten:

1. macht is bezit
2. macht is bezit van een gebied
3. er is een hiërarchie
4. er is onderdrukking

Foucault stelt:

1. macht is overal, ook bij de onderdrukten
2. macht is beweeglijk: niet alleen bezit, maar ook productie

Macht is in deze nieuwe benadering complex, dynamisch en productief.

Uitspraak: “Macht wordt eerder uitgeoefend dan bezeten”. Macht wordt niet zozeer bepaald door een positie of een toestand; het gaat om de uitoefening ervan.

Hier tekent zich een controverse af tussen Sartre en Foucault. Sartre ziet de macht als ‘het kwaad’. Foucault stelt dat je onderwerping kunt tegengaan, maar niet macht. Foucault stelt dat macht aanwezig is in elke relatie, in gesprekken, liefde, economie, of waar ook maar. De een probeert de baas te zijn over de ander, of de ander te beïnvloeden. Dat gebeurt overal, en is een dynamisch proces, niet iets wat centraal gestuurd wordt vanuit een ‘machtscentrum’. Verzet is altijd mogelijk. En waar macht afwezig lijkt, is hij misschien het sterkst aanwezig.

Uitspraak: “De geschiedenis van de strijd om de macht, en daarmee de werkelijke omstandigheden van het uitoefenen en onderhouden ervan, is bijna volledig verborgen.” Macht wordt vaak als vanzelfsprekend voorgesteld. Als er al kennis over is opgebouwd, is deze vaak niet toegankelijk. Machtige instituten verbergen zich vaak en laten zich niet graag in de keuken kijken.

Foucault stelt voor om analyses van macht te laten plaatsvinden op drie niveaus:

1. strategie
2. bestuurstechnieken
3. overheersing

Deze drie niveaus samen noemt hij ‘gouvernementaliteit’. Het gaat hem om het ontdekken van manieren om in de macht, die overal aanwezig is, overheersing tegen te gaan, en om bestaande overheersing zichtbaar en bespreekbaar te maken.

Foucault verzet zich tegen het idee dat seksualiteit in de geschiedenis van de joods-christelijke moraal onderdrukt is, en pas na WOII bevrijd werd. Volgens Foucault ligt de situatie eerder andersom. In de klassieke oudheid werden relaties tussen oudere mannen en jonge jongens beoordeeld in termen van ‘liefde’ en ‘lust’. Relaties tussen volwassen mannen en vrouwen waren vooral een kwestie van economisch en sociaal nut. In de Middeleeuwen en daarna werd voortdurend over seks gepraat, seksuele handelingen werden geclassificeerd in categorieën als ‘zondig’, ‘pervers’ en ‘toegestaan’, en seks was onderwerp van reflectie en biecht. Daarna werd seksualiteit het domein van medische en psychologische wetenschap. Perversiteiten werden scherp omschreven, en werden onderwerp van sociale controle.

Foucault heeft onze tijd niet meer meegemaakt. Als hij nog geleefd had, zou hij nu 92 zijn. Ik vraag me wel eens af wat hij zou vinden van de huidige discrepantie tussen enerzijds #metoo, respect voor steeds meer categorieën in het gender-spectrum, en extreem harde straffen bij kindermisbruik en anderzijds ongeremd machogedrag van populistische machthebbers, en een porno-industrie die volgens filosoof René ten Bos wereldwijd groter is dan de farmaceutische en wapenindustrie samen.

Periode III (1976-1984)

Subjectivering via zelftechnieken

Na pakweg 1970 wordt het een poos relatief stil. Foucault werkt aan een ‘bestaansethiek’. In 1976 komen twee nieuwe delen uit van de trilogie “De geschiedenis van de seksualiteit”. Tot veler verbazing gaan ze over moraalfilosofie:

“L’usage de plaisir” (het gebruik van de lust) – over de Griekse levenskunst in de 4^e eeuw voor Christus.

“Le souci de soi” (de zorg voor zichzelf) – Romeinse levenskunst in de eerste 2 eeuwen na Christus.

De inhoud van deze laatste twee boeken wekte, zoals gezegd, verbazing: Foucault had zijn opvatting dat de mens gedetermineerd wordt door natuurlijke, sociale en politieke factoren

blijkbaar verlaten. Hij leek zelfs een soort humanist geworden! (in de zin dat het individu nu ineens centraal stond, en niet de omgeving)

Foucault zegt zelf: “Ik ben gaandeweg meer geïnteresseerd geraakt in hoe anderen, maar vooral ook in hoe mensen zichzelf beïnvloeden door middel van zelftechnieken. Dat beïnvloeden gebeurt niet gepland vanuit een bepaalde kern; het vindt op chaotische wijze plaats binnen de diverse krachtenvelden.” De manier waarop een individu op zichzelf inwerkt was tot dan onderbelicht gebleven. Vanaf dat moment krijgt het begrip ‘zelfzorg’ een belangrijke plaats in de filosofie van Foucault. In “Le souci de soi” vraagt Foucault zich af: “Pourquoi une lampe ou une maison sont-ils des objets d’art et non pas notre vie?” (In de vertaling van filosoof Joep Dohmen: Waarom zou niet iedereen een kunstwerk van zijn leven kunnen maken? Waarom is de lamp in dit huis wel een kunstwerk, en mijn eigen leven niet?) Van je leven een kunstwerk maken wordt vanaf dat moment een soort hype. Maar deze hype levert ook discussie op: Wat is een kunstwerk? Is het ‘kunst’? Is het ‘werk’? En wat is je invloed? In hoeverre is het leven maakbaar? En is het maken van het kunstwerk een individuele kwestie, of zijn we samen bezig met een Gesamtkunstwerk? En waarom zou je een kunstwerk van je leven maken? Is gewoon leven niet al ingewikkeld genoeg?

In zijn laatste werk stelt Foucault de problematiek van de toe-eigening van je eigen leven centraal. Door zijn redelijk plotselinge overlijden (het was onduidelijk wat hem precies mankeerde, en hoe ernstig zijn toestand was – er was nog niet veel bekend over aids) heeft hij dit project niet kunnen afmaken. Hij heeft nog wel een studie kunnen afronden naar de cultuur van levenskunst bij de klassieken. Hij herkent bij Socrates een zelfzorg die in feite het doel van de filosofie was. En dit principe van zelfzorg verspreidde zich over de hele samenleving. Socrates propageerde zelfzorg als individuele levenshouding en als publieke moraal.

Citaat: “Wat me getroffen heeft in de Griekse ethiek is dat de mensen zich veel meer zorgen maakten over hun morele gedrag, hun ethiek en de verhouding tot zichzelf en anderen dan over religieuze problemen. Vragen als ‘Wat gebeurt er met ons na de dood?’, ‘Wie zijn de goden?’, ‘Komen ze tussenbeide of niet?’ waren eigenlijk nauwelijks van belang want ze hielden geen rechtstreeks verband met de ethiek, en met gedrag. Verder was ethiek niet verbonden met een sociaal/juridisch systeem. Zo waren de wetten tegen seksuele misdragingen niet erg talrijk of dwingend. Het thema van de Grieken was de instelling van een ethiek die tegelijk een esthetica van het bestaan was.” Het klassieke uitgangspunt was: “Wat mooi is, is automatisch ook goed”.

In deze beginperiode was filosofie vooral een manier van leven, een praktijk, niet zozeer een theorie. Theorievorming stond in dienst van de praktijk. Deze ontdekking zorgt ervoor dat Foucault zijn visie op moraal als disciplineringsmethode herziet. Zorg start niet vanuit een op zichzelf staand, onafhankelijk ‘ik’; in de zelfzorg zit de zorg voor de ander al besloten. Een goede zorg voor jezelf houdt in dat je aandacht besteedt aan hoe je je tot anderen moet, kunt en wilt verhouden. Hiermee distantieert Foucault zich van de christelijke visie, waarin moraal vooral wordt opgevat als zorg voor de ander, en zelfzorg als egoïsme of zelfs narcisme.

Toch zul je ook daar rekening moeten houden met de mogelijkheden van de zorgverlener: een kleine, zwakke zorgverlener is niet in staat om een patiënt van 150 kilo te tillen, en een

verpleger die zijn eigen gezondheid veronachtzaamt, wordt al gauw ook zelf patiënt. Dit principe geldt ook voor andere, minder fysieke aspecten.

Het doel van zelfzorg is goed kunnen functioneren, als mens, medemens, vriend, lid van een gezin.

En Foucaults 'zelfzorg', dat teruggaat op het Griekse [epimeleia heautou] is breder dan alleen medische zorg; het begrip gaat ook over landbouw, of de verantwoordelijkheid van een vorst voor zijn burgers. "Het is een activiteit die aandacht, kennis en vaardigheid impliceert" volgens Foucault. Je kunt niet voor jezelf zorgen zonder zelfkennis, en zonder kennis van de omstandigheden waarin je leeft. Een ideale samenleving is er volgens Foucault een waarin overheersing maximaal is teruggedrongen en mensen in alle openheid betrokken zijn op elkaars leven. Om vrij te zijn moet een mens consequent voor zichzelf zorgen, zichzelf 'stijl geven'. Foucault ziet dit als een ambacht, maar ook als creatieve kunst, analoog aan het Griekse [tèchnè tou biou] en het Latijnse 'ars vitae': het levenskunst-concept.

In een laatste interview schetste hij de contouren van een 'ethiek van de zelfzorg als vrijheidspraktijk'. Verder is hij niet gekomen.

Zelfzorg is een vrijheidspraktijk wanneer je zelf, uit vrije wil, bezig gaat om je leven vanuit dat principe vorm te geven. En denken is niet genoeg; je bent pas vrij wanneer je ideeën ook in praktijk brengt.

Foucault verwijst hierbij naar het onderscheid dat filosoof Iasaiah Berlin maakte tussen negatieve en positieve vrijheid. Negatieve vrijheid is je vrij maken van onderdrukking, positieve vrijheid verwijst naar het vormgeven van je eigen leven. Volgens Foucault is het zaak om je eerst te bevrijden van ongewenste beperkingen, je te emanciperen, en pas daarna kun je in die verworven vrijheid je leven vormgeven. En daarbij kom je uiteraard anderen tegen, en door anderen bedachte regels. Positieve vrijheid is dus altijd ook een sociale kwestie.

Hierbij is de relatie tot jezelf ('le rapport à soi') van groot belang. Je kunt daar meer zicht op krijgen door jezelf vier vragen te stellen:

- De vraag naar 'la substance éthique': Wat is de grootste bedreiging in je leven? Stel daar je prioriteit (bij de Grieken draaide zelfzorg bijvoorbeeld in de eerste plaats om lustbeheersing) – Foucault noemde dit 'de morele ontologie'.
- De vraag naar 'la mode d'assujettissement' (de manier van onderwerping): Je moet weten hoe groot je speelruimte is. Je hebt met grenzen te maken, persoonlijke, maar ook sociale, juridische, economische, et cetera. Dit noemde Foucault 'de morele deontologie' (beroepscode).
- De vraag naar 'l'ascétisme' (de praktische arbeid): Wat wordt je aanpak, en wat zijn de middelen die je daarbij nodig hebt? Je strategie moet bij je doel passen (je mogelijkheden verruimen vraagt een andere aanpak en andere middelen dan jezelf beperken). Dit is 'de morele ascetiek' (van het Griekse ασκεω [askeoo] = oefenen).
- En de morele teleologie: Wat is het doel? Gaat het om controle, harmonie, genot, avontuur? Meer individueel of vooral met anderen? Wat is de aard van het kunstwerk dat je van je leven wilt maken?

Foucault heeft nabestaanden verboden om na zijn dood niet gepubliceerde werken, brieven notities e.d. alsnog te publiceren. In 2009 zijn nog wel transcripties van zijn laatste colleges uitgekomen onder de titel "Le courage de la vérité" (in 2011 als vertaling uitgekomen onder de titel 'De moed tot waarheid'). Zijn laatste colleges gaan vooral over παρρησία [parrèsia],

de kunst van het vrijmoedig de waarheid spreken, een belangrijk principe in de Griekse democratie, maar ook in de relatie met jezelf. Volgens Marli Huijer roept Foucault een 'ik' in het leven dat kan reflecteren op wie het is, in relatie tot weten, tot macht, maar ook in relatie tot zichzelf, in het licht van het klassieke ideaal om de relatie tot jezelf een zekere schoonheid te geven.

Het was de bedoeling dat na "Het gebruik van de lust" en "De zorg voor jezelf" nog een boek zou verschijnen, over de overgang van Oudheid naar Christendom, maar onvoltooide manuscripten van dat boek zijn na Foucaults dood in een kluis verdwenen. Een deelnemer mailde me na afloop van de bijeenkomst dat vorig jaar "Les aveux de la chair" is verschenen, onder redactie van Frédéric Gros. Gros heeft met hulp van familie en vrienden van Foucault bovengenoemde manuscripten bewerkt tot het vierde deel in de serie "L'histoire de la sexualité". Het boek zal in 2019 in vertaling verschijnen, met als titel "Bekentenissen van het vlees".

Invloed

Net als Sartre was Foucault een belangrijke speler in het politieke en intellectuele krachtenveld in de jaren '70 van de vorige eeuw, en net als bij Sartre was zijn gedachtegoed omstreden, en was hij een cultfiguur onder linkse studenten.

En ook tijdens zijn leven kreeg hij fundamentele kritiek, zoals geformuleerd door de Canadese filosoof Charles Taylor, die stelde dat Foucault 'aanspraak maakt op een onmogelijke neutraliteit'. Natuurlijk ging Foucault ook zelf uit van epistèmès, of creëerde ze zelf. Doen alsof dat niet zo is en alsof je er buiten staat, is volgens Taylor een vorm van hypocrisie. Foucault vond deze kritiek terecht, maar trok zich er weinig van aan; het ging hem om het debat. Hij ging ervan uit dat in de discussie epistemen vanzelf boven kwamen drijven en discutabel werden.

Foucault was populair, in West-Europa, maar ook op universiteiten in de VS. Hij speelde in de VS een belangrijke rol in het verzet van studenten tegen de suprematie van witte mannen met traditionele waarden. Foucault was activist, maar ik heb al uitgelegd dat hij niet links, en zeker niet zo extreem links was als Sartre; hij zag in 'bevrijding' vaak niets anders dan het ruilen van de ene set beklemmende regels voor de andere.

Volgens filosoof Joep Dohmen is het vooral aan Foucault te danken dat het levenskunst-concept weer op de kaart staat in de moderne filosofie.

Foucault structureerde het concept en het denken erover, en hij benadrukte dat er geen pasklare regels en richtlijnen vooraf zijn; je moet telkens weer de situatie bestuderen, en jezelf en anderen daarin, om te komen tot een zo goed mogelijke aanpak en een optimaal resultaat. Aanpak, middelen en doel moeten bij elkaar passen: wie rechtvaardigheid of een beter milieu nastreeft, redt het niet door in een klooster te gaan mediteren, en wie harmonie in zichzelf nastreeft, kan beter niet de politiek ingaan. Foucaults boodschap is dat zelfontplooiing niet een proces in het wilde weg is; het is een project waar je over na moet denken, en dat je zo goed mogelijk moet plannen en vormgeven. Vrijheid is altijd beperkt, en omdat machtsverhoudingen altijd veranderen, veranderen ook de grenzen van je vrijheid. Autonomie is voor Foucault altijd relatief, afhankelijk van een actuele situatie. Vrijheid is een project waar je je hele leven aan werkt.

Van de kant van Charles Taylor kwam de kritiek dat het 'objet d'art', het kunstwerk, het kunstwerk dat je van je leven kunt maken, geen enkele morele implicatie heeft: ook een crimineel, een asociale hark, of gevaarlijke psychopaat wordt zo opgeroepen om een kunstwerk van zijn/haar leven te maken, wat dat inhoudelijk ook moge betekenen ...

Een leven als een kunstwerk is voor Foucault niet een eindproduct; het is nooit af. Openheid en vitaliteit zijn voor Foucault kernbegrippen in dit proces. Zijn oproep: Voorkom dat je leven wordt afgesloten. Blijf openstaan, dan ben je een levend kunstwerk.